

چکیده:

جوادعلی اثرگذارترین فرد در شکل‌گیری مکتب تاریخ پژوهی عراق بود که بر مکتب مصر و سایر مکتب‌های عربی هم اثر گذاشت. ظاهراً او نخستین کسی است که یهودی نبود اما علاوه بر انگلیسی و آلمانی و یونانی و لاتین، زبان‌های بابل باستان و بسیاری از زبان‌های موسوم به سامی را آموخت. و بیش از نیم قرن درباره تاریخ عراق و شامات و جزیره العرب در دوران پیش از اسلام و صدر اسلام به پژوهش دقیق و روشمند پرداخت.

نیز، احتمالاً او نخستین کسی است که در دانشگاهی غربی از پایان‌نامه‌ای با موضوعی شیعی و اثنی‌عشری دفاع کرد. به تازگی سه‌گزیده از آثار او و مقالات راجع به او به زبان عربی منتشر شده است. نویسنده به بهانه این موضوع در نوشتار حاضر می‌کوشد پیرامون احوال و آثار او قلم‌فرسایی کند. وی در راستای این هدف، نخست نگاهی به زندگی علمی و شخصی جوادعلی و فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی وی دارد. در ادامه، محتوای سه اثری را که راجع به جوادعلی و آثار او منتشر شده، مورد مذاقه قرار می‌دهد. این آثار عبارتند از: ۱. اباحت فی التاریخ به کوشش نصیر الکعبی؛ ۲. الآثار العربیه، چاپ اسکندریه، با مقدمه بشار عواد، ۱۹۱۴؛ ۳. فی الحضاره و التاریخ، به کوشش حامد الظالمی، ۱۹۱۶.

کلیدواژه:

جوادعلی، زندگی‌نامه، آثار، مکتب تاریخ پژوهی عراق، دوران پیش از اسلام، تاریخ عرب، تاریخ عراق، اباحت فی التاریخ، نصیر الکعبی، الآثار العربیه، فی الحضاره و التاریخ، حامد الظالمی.

بستان (۳)

جواد علی و گزیده‌های عربی آثار او

مریم حقی (کورانی)

مطالعه دوران پیش از اسلام برای هر پژوهشگر جدی تاریخ اسلام حائز اهمیت است؛ زیرا تقدّم و تأخر زمانی و سیر کروئولوژیک رویدادها و جریان‌ها چیزی است که در مطالعات تاریخی هرگز نباید از نظر دور بماند. شاید بتوان گفت جواد علی، موزخ بلندآوازه عراقی و متخصص چندین زبان باستانی خاورمیانه، بیش از هر شخص دیگری درباره تاریخ عرب در دوران پیش از اسلام پژوهش کرده است.

او اثرگذارترین فرد در شکل‌گیری مکتب تاریخ پژوهی عراق بود که بر مکتب مصر و سایر مکتب‌های عربی هم اثر گذاشت.^۱ ظاهراً او نخستین کسی است که یهودی نبود، اما - - علاوه بر انگلیسی و آلمانی و یونانی و لاتین - زبان‌های بابل باستان و بسیاری از زبان‌های موسوم به سامی را آموخت (البته او منتقد اصطلاح «سامی» بود) و بیش از نیم قرن درباره تاریخ عراق و شامات و جزیره العرب در دوران پیش از اسلام و صدر اسلام به پژوهش دقیق و روشمند پرداخت. همچنین احتمالاً او نخستین کسی است که در دانشگاهی غربی از پایان‌نامه‌ای با موضوعی شیعی و اثنی‌عشری دفاع کرد.

اکنون جواد علی زنده نیست. او در سال ۱۹۷۸ میلادی یعنی ۱۳۵۷ هجری شمسی درگذشت، اما به تازگی سه‌گزیده از آثار او و مقالات راجع به او به زبان عربی منتشر شده است. این موضوع را بهانه کردیم تا کمی پیرامون احوال و آثار او بنویسیم؛ به‌ویژه که ظاهراً جز چند مقاله انگشت‌شمار^۲ کاری از جواد علی به فارسی ترجمه نشده است.

نگاهی به زندگی جواد علی

زادگاه جواد علی، کاظمیه (کاظمین) محله‌ای شیعه‌نشین در شمال بغداد است. آن زمان کاظمیه اصلاحاتی را در نظام آموزشی توسط فرهیختگان و روشنفکران به خود می‌دید که جواد علی هم تحت تأثیر آن بود. درباره خانواده او اطلاعات زیادی در دست نیست. نه تنها از شغل پدرش بی‌خبریم، بلکه نام

۱. نصیر الکعبی، موزخ پیش از اسلام می‌نویسد: مثلث مکتب تاریخ‌نگاری عراق از سه ضلع تشکیل شده: جواد علی، عبدالعزیز الدوری و صالح أحمد العلی. جواد علی بارزترین ضلع این مثلث مکتب عراق است که مکتب‌های عربی تاریخ به‌ویژه مکتب مصر تحت تأثیر آن شکل گرفته است. رک به: اباحت، ج ۱، ص ۱۳.

۲. به سایت نورمگز رجوع کنید.

خانوادگی وی را نیز نمی‌دانیم. او همیشه در سجاآت و مدارک دولتی به ذکر نام خود - جواد - و نام پدرش - علی - بسنده می‌کرد. حتی پس از بازگشت از هامبورگ یا تدریس در هاروارد، عنوان دکتر، پروفیسور یا استاد را بر جلد کتاب و پای مقاله‌ها نیاورد.^۳ جواد علی پس از تحصیلات مقدماتی وارد اعظمیه، مدرسه دینی معروف بغداد شد و عربی و دروس دینی را در آن فراگرفت. سپس به دبیرستان مرکزی بغداد و پس از آن به دارالمعلمین العالیه رفت. سرانجام در ۲۶ سالگی رهسپار آلمان شد و از دانشگاه برلین لیسانس فلسفه و از دانشگاه هامبورگ دکتری تاریخ اسلام گرفت. سپس به بغداد برگشت و پس از دوره سربازی، شرکت در چند رویداد سیاسی و یک سال حبس، زندگی خود را به پژوهش در تاریخ عرب جاهلی و صدر اسلام اختصاص داد و شاهکاری به نام «المفصل فی تأریخ العرب قبل الإسلام» را به رشته تحریر درآورد. وی به جز اقامتی یک‌ساله در امریکا، ظاهراً باقی عمر را تا ۸۰ سالگی در عراق زیست.

جواد علی در ۳۵ سالگی با بانویی عراقی (و نه طبق برخی شایعات آلمانی) به نام زهره طاهر^۴ ازدواج کرد و صاحب یک پسر به نام علی و دو دختر به نام آمنه و سنا شد که هر سه در امریکا و بریتانیا و نه در رشته پدر که به ترتیب در رشته‌های بانکداری، مدیریت و شیمی تحصیل کردند. از اشاره‌های جواد علی در چند مصاحبه می‌دانیم که دست‌نوشته‌ها و کتاب‌های چاپ‌نشده‌ای از وی به جا مانده، اما مشخص نیست که همچنان در دست ورثه است یا از میان رفته. مدتی شایعه شد که دختر کوچک ترش در حال گردآوری و انتشار میراث پدر است، ولی هنوز خبری از آثار دستنویس او نیست؛ نه موسوعه تاریخ اسلام که گفته می‌شد کتابی عظیم و همانند المفصل است، نه فرهنگ بزرگ واژگان زبان‌های خط مُسند.^۵

سال	زندگی علمی و شخصی جواد علی
۱۹۰۷	تولد در کاظمیه بغداد ^۱
نوجوانی	تحصیل عربی، علوم اسلامی، فقه و لغت در دانشکده اعظمیه
	تحصیل در دبیرستان مرکزی بغداد
۱۹۲۷	چاپ التاریخ العام، اولین کتاب تاریخ مدرسه‌های عراق (برای کلاس ششم ابتدایی) ^۲
۱۹۲۹	ورود به دارالمعلمین العالیه و آشنایی با استادش احمد حسن زیات
۱۹۳۳	فارغ التحصیلی از دارالمعلمین و اعزام به آلمان توسط وزارت معارف عراق ^۳
-۱۹۳۳ ۱۹۳۹	یادگیری آلمانی، لاتین، آشوری، عربی جنوبی، خط مسند (خط یمن باستان) و فقه زیدی. چاپ مقالاتی اجتماعی و سیاسی به آلمانی و عربی. مصاحبه با هیتلر. لیسانس فلسفه و مدرک زبان لاتین از دانشگاه برلین. دکتری تاریخ اسلام در دانشگاه هامبورگ
۱۹۳۹	دفاع دکتری؛ موضوع پایان‌نامه کتبی: مهدی موعود و سفیران چهارگانه وی، ^۴ موضوع آزمون شفاهی: نوشته آبزه ^۵
-۱۹۳۹ ۱۹۴۱	بازگشت به عراق. همکاری با مجله فرهنگیه اجتماعی الرسالة (متعلق به احمد زیات). سرهنگ نظامی در مبارزه علیه نیروهای انگلیسی در دوران سربازی. یک سال زندان به اتهام نازیگری. ترک سیاست
-۱۹۴۱ ۱۹۵۰	ازدواج با بانویی عراقی. تولد فرزندانش علی، آمنه و سنا

۳. شماری دیگر از فرهیختگان عراقی هم این رویه را در پیش گرفته‌اند؛ مانند طه باقر و مصطفی جواد. کعبی، ج ۱، ص ۱۸.

۴. تلفظ این نام نباید زهره باشد. زهره نامی ایرانی است و نشنیده‌ام که نام بانوی عربی باشد. اما زهره به معنی شکوفه یا زهرا به معنی تابان نام‌هایی عربی هستند. این امکان را هم در نظر بگیریم که شاید دکتر کعبی نام همسر جواد علی را از مدارکی با حروف لاتین یافته و به رسم الخط عربی «زهره» درآورده باشد.

۵. کعبی، ج ۱، ص ۲۰ و ۲۱.

۱۹۵۷	استاد مهمان در دانشگاه هاروارد. بازگشت به عراق به درخواست وزارت معارف ^۶
۱۹۶۰	اتمام چاپ تاریخ العرب قبل الإسلام (۸ جلدی)
۱۹۶۳	چاپ تاریخ العرب فی الإسلام
۱۹۶۷	چاپ أصنام العرب (درباره بت‌ها، معابد و دین عرب جاهلی)
۱۹۶۸	چاپ تاریخ الصلاة فی الإسلام (درباره اقسام نماز و مناسک وابسته در اسلام و ادیان دیگر)
۱۹۷۲	بازنشستگی از دانشکده التریبه در دانشگاه بغداد
۱۹۷۴	چاپ المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام (۱۰ جلدی)
۱۹۸۷	درگذشت
۲۰۰۵	اولین چاپ ترجمه پایان‌نامه اش از آلمانی به عربی با عنوان المهدی المنتظر عند الشيعة الإثني عشرية
۲۰۱۱	چاپ أبحاث، گزیده پنجاه مقاله و یادداشت با مقدمه نصیر الکعبی
۲۰۱۴	چاپ الآثار العربية، گزیده بیست مقاله با مقدمه بشّار العوّاد
۲۰۱۶	چاپ کتاب المؤرخ دکتر جواد علی فی الحضارة و التاريخ توسط حامد ناصر الظالمی

پی‌نوشت جدول

۱. کاظمیه یا کاظمین، در شمال بغداد، مشهد پدر و پسر امام رضا(ع) مشهور به امامین کاظمین، امام موسی کاظم و امام محمد جواد(ع) است.
۲. المؤرخ دکتر جواد علی فی الحضارة و التاريخ، حامد ناصر الظالمی، ناشر: دارالفیحاء، دار الرافدین و OPVC publishers، لبنان، کانادا، ۲۰۱۶م، ص ۸۵.
۳. نصیر، ج ۱، ص ۲۳.
۴. عنوان آلمانی (مذکور در کتاب أصنام الكتابات، ص ۷):
Der Mahdi der Zwofer-shia und seine vier sabire, Theiss PhD, Universität Hamburg ۱۹۳۸, Flamburg.
۵. المؤرخ، ص ۸.
۶. کعبی، ص ۲۶.

اصلی مجمع‌العلمی العراقي گردید.^۸

چند نقل قول از آثار جواد علی

- او در مقدمه پایان‌نامه دکتریش می‌نویسد: «به رغم آنکه [در اسلام] بیشتر غیرسنیان، شیعیان دوازده امامی هستند، اما تا امروز مطالعه علمی نوین و جامعی پیرامون اثنی عشریه انجام نشده است». سپس نقل قولی از ادوارد براون می‌آورد که می‌گوید هیچ معرفتی مستندی از مبانی شیعه در هیچ‌یک از زبان‌های اروپایی وجود ندارد.^۹ درست است که جواد علی این سخن را حدود هشتاد سال پیش بازگو کرده، اما همان وقت هم بیش از دو قرن از چاپ سربی و سنگی منابع تاریخ اسلام در هلند و اتریش و آلمان می‌گذشته است.

در کتاب تاریخ العرب فی الإسلام می‌نویسد: «بیشتر مستشرقان مسیحی، روحانیان دینی یا دانش‌آموختگان دانشکده‌های لاهوت^{۱۰} بوده‌اند... و تلاش کرده‌اند که اسلام را به ریشه‌هایی مسیحی نسبت دهند. گروهی از مستشرقان نیز یهودی‌اند و به‌ویژه پس از تأسیس اسرائیل و غلبه صهیونی‌گری بر بیشترشان، خود را به تکاپوی اندازند که هر چه را اسلامی و عربی است به ریشه‌ای یهودی نسبت دهند و در این زمینه هر دو گروه پیرو احساسات و اغراض‌اند».^{۱۱}

۸. همان، ص ۹ و ۱۰.

۹. المهدی المنتظر عند الشيعة الإثني عشرية؛ جواد علی؛ ترجمه از آلمانی؛ د. ابوالعید دود (الجزایری)؛ منشورات الجمل، چاپ کلن آلمان، ۲۰۰۷، ص ۸.

۱۰. متوجه نشدم جواد علی این واژه را معادل کدام واژه فرنگی آورده است، اما شاید معادل Divinity باشد.

۱۱. تاریخ العرب فی الإسلام؛ جواد علی؛ بغداد: مکتبه النهضة العربية، چاپ دارالحدیث، بیروت، ۱۹۸۳، ص ۸.

فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی

جواد علی تا پیش از سال ۱۹۴۲ اهل سیاست بود. او در روزنامه‌های آلمانی فعال بود. مصاحبه‌ای چالشی با آدولف هیتلر کرد و هیتلر او را به عضویت افتخاری حزب نازی درآورد. سپس به عراق بازگشت و حدود سه سال دوره سربازی خود را به عنوان سرهنگ در ارتش عراق در بصره گذراند. دوره سربازی وی مصادف با جریان‌های سیاسی بسیاری بود که در آنها شرکت کرد. در ۱۹۴۱ در جنبش موسوم به وثبة نیشان و همچنین در ثورة مایس که علیه نیروهای انگلیسی در جبهه اروند رود (شَط العرب) و مورد حمایت آلمان بود داوطلب شد،^۶ اما هنگام بازگشت به بغداد به اتهام نازی‌گری بازداشت شد و به مدت یک سال به زندان افتاد.^۷

جواد علی از سال ۱۹۳۹ تا ۱۹۴۲ مقالاتی در مجله الرسالة با موضوع سیاست، جامعه و اقتصاد منتشر می‌کرد. این مقالات نشان می‌دهد که او چگونه از زاویه دیدی عربی به غرب نگریسته و تحت تأثیر کسانی چون احمد حسن زبّات، ساطع الخضری، طه الهاشمی، ناجی الاصبیل، طالب مشتاق و هم‌بندانش در زندان بوده است. همچنین نشان‌دهنده دیده‌ها و شنیده‌های وی در ارتش و انقلاب ۱۹۴۱ است. الظالمی می‌نویسد این یک سال حبس در حیات فکری جواد علی تأثیر مهمی داشت و پس از آن بود که به کلی فعالیت‌های سیاسی را کنار گذارد، به طور منظم و اکادمیک به مطالعه و پژوهش درباره عرب پیش از اسلام پرداخت و به عضو هیئتی درآمد که در آینده‌ای نزدیک هسته

۶. اینکه این رویدادها مورد حمایت آلمان بوده از ایزد، علی‌الکوران‌ی‌العاملی‌شینه‌ده‌ام که در دهه شصت میلادی در عراق فعال سیاسی بوده است.

۷. المؤرخ، ص ۹.

- در کتاب المفضل در فصل پیوندهای عرب‌ها با سامیان می‌نویسد: «پژوهشگران می‌دیدند که شباهت‌هایی میان زبان‌های بابلی، کنعانی، عبری، فینیقی، آرامی، عربی، گویش‌های عربی جنوبی، حبشی، نبطی و مانند آنها دیده می‌شود [...] مثلاً در ریشه فعل، صرف فعل، افعال تام و ناقص، ماضی و مستقبل، در بسیاری از اسم‌ها، اعداد و [...]». در سال ۱۷۸۱م پژوهشگری اتریشی به نام اوگست شلوئتر Shloetzer نام «سامی» را بر تمام آن مردمان نهاد. [...] گذشته از مطالعات تاریخی و زبانی و دینی، مستشرقان با آزمایش‌های مردم‌شناختی و زیست‌شناختی و آزمایش‌های علمی دیگر نیز به بررسی و مقایسه «سامیات» پرداختند. سپس جواد علی می‌افزاید که عنوان سامی از تورات گرفته شده و این تقسیم‌بندی و سامی‌نامیدن این اقوام و زبان‌ها بنیانی سیاسی و عاطفی دارد و علمی نیست؛ به‌ویژه که در تورات گاه اقوامی سامی نامیده شده‌اند که براساس شواهد علمی نمی‌توان آنها را در جمله سامیان دیگر دانست (مثلاً عیلامیان) و گاه برخی از اقوامی که قطعاً در شمار سامیان‌اند (مانند فینیقیان و کنعانیان) سامی محسوب نشده‌اند. بروکلیمان - مستشرق آلمانی - نیز بر این باور است که عبرانی‌ها به دلایل سیاسی و دینی است که کنعانیان را از جدول انساب سامی دور می‌شمارند.^{۱۲}

جواد علی در مصاحبه‌اش با هانا العمری می‌گوید: «تا نزدیکی‌های اسلام، اصطلاح عرب و عربی تقریباً معنی اعراب و عرب پیدا کرد، پس عربی یعنی شهری و اعرابی یعنی بدوی. وانگهی در جزیره العرب به جز عرب نبود. یمن، حَضْرَمَوْت، مَسْقَط، عُمان، حجاز، اردن، عراق اینها همه جزیره العرب‌اند. این اصطلاحات عاربه و مستعربه هم تقسیم‌بندی‌هایی است که ما می‌خواهیم لغوش کنیم. من این اسلوب را نمی‌پذیرم. وقتی هم اینها را می‌گویم، می‌گویم چون چیزی است که جا افتاده و جدید نیست، اما خرافات است».^{۱۳}

۱. ابیات فی التاریخ، به کوشش نصیر الکعبی، ۲۰۱۱

گویا بهترین کاری که پس از مرگ جواد علی درباره زندگی و آثار او انجام شده، کتاب ابیات فی التاریخ است. نصیر الکعبی^{۱۴} بیش از چهار سال وقت گذاشت تا حدود ۵۰ مقاله و یادداشت کوتاه و بلند از جواد علی را از مجله‌ها و مجموعه‌های گوناگون گردآوری، مقابله و بخش‌بندی کند.^{۱۵} او حاصل زحمت خود را در دو جلد منتشر کرده که هر دو با واژه ابیات آغاز می‌شود. جلد نخست ابیات فی تاریخ الإسلامی و جلد دیگر ابیات فی تاریخ العرب قبل الإسلام نام دارد. همچنین اسناد بسیاری را گردآورده و درباره زندگی، تحصیلات، آثار و فعالیت‌های او به‌ویژه در مجمع علمی عراق تحقیق کرده است و نتیجه را در مقدمه‌ای شصت صفحه‌ای و پرمطلب آورده است.

نصیر الکعبی قدر جواد علی را به خوبی می‌داند؛ زیرا خود مورخ و متخصص تاریخ عراق و ایران در دوره ساسانی است.^{۱۶} وقتی فهرستواره مجله مجمع علمی عراق را - که بیشتر مقالات جواد علی در آن منتشر می‌شد - بررسی کردم،^{۱۷} دیدم که به جز چند مقاله که ظاهراً موضوع‌شان با عنوان کتاب ارتباط ندارد، هرچه در فهرستواره یاد شده متنش در کتاب ابیات آمده است.

۱۲. المفضل فی تاریخ العرب قبل الإسلام؛ جواد علی؛ مکتبه النهضة بغداد و دارالعلم للملایین، بیروت، ۱۹۶۸، ص ۲۲۲-۲۲۴.

۱۳. المؤرخ، ص ۹۲.

۱۴. درباره دکتر الکعبی پرس و جومی کردم که آقای اباذری، مدیر داخلی فاضل کتابخانه تخصصی تاریخ قم گفتند الکعبی در تاریخ ساسانی بهترین پژوهشگر عربی زبان و یکی از پژوهشگران مطرح دنیاست. سپس راه تماس با ایشان را نشان دادند (شبکه فیسبوک). تماس گرفتم و از دکتر الکعبی سراغ مقاله و کتاب‌های فرنگی راجع به جواد علی را گرفتم. پاسخ داد کار جدیدی چاپ نشده، اما سرگرم پروژه‌ای بزرگ درباره گروهی از پژوهشگران است که یکی از آنان جواد علی است، اما زمان می‌برد تا این کار آماده شود.

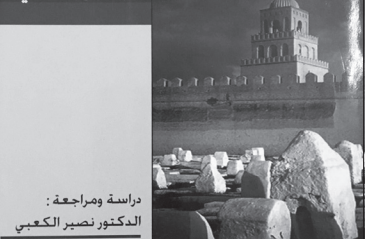
۱۵. کعبی، ص ۱۴ و ۱۵، مقدمه.

۱۶. وقتی درباره نصیر الکعبی پرس و جومی کردم و کتاب‌های دیگرش (مثلاً دولت ساسانیان و مجموعه مقالات همایش روابط فرهنگی ایران و عراق - مشخصات در منابع) را می‌گشتم، جناب آقای اباذری کتابدار فرهیخته کتابخانه تخصصی تاریخ در قم گفتند که الکعبی بهترین محقق عرب در تاریخ ساسانی است و توصیه کردند که با خود او تماس بگیرم. تماس گرفتم و پرسیدم آیا مقاله یا کتابی درباره جواد علی به زبان‌های فرنگی موجود است؟ و او که اکنون ساکن کانادا است پاسخ داد که آنها هم اکنون مشغول پروژه‌ای بزرگ درباره چند پژوهشگرند که یکی از آنان جواد علی است.

۱۷. کشف مجلة المجمع العلمی العرأقی، ۱۹۵۰-۲۰۰۰؛ الدكتور عبدالله الجبوری؛ مطبعة المجمع العلمی، ۲۰۰۰، ص ۳۳-۳۷.

الدكتور جواد علي أبحاث في التاريخ الإسلامي

الجزء الثاني

دراسة ومراجعة:
الدكتور نصير الكعبی

دار النشر البيضاء

توزيع منشورات الجميل

دار معز الآدب الإسلامی للأبحاث

مبحث	فصل	
۱. جواد علی انسان	۱. التكوين العلمی ومساره (رشد و سیر علمی)	مقدمه نصیر الکیلی
۲. سنوات الجد و التحصیل		
۳. المهام و المساهمات العلمیة		
۱. المهدی المنتظر و السفراء الاربعه - بحث الموارد و غایاته - السیره النبویة و آلیة دراستها	۲. قراءة فی منجز جواد علی التاریخی (گزارشی از دستاوردهای تاریخی)	
۲. محور العرب قبل الإسلام: من التاریخ إلى المفصل		
۱. جواد علی و مدرسة التاریخ العراقیة	۳. فکرة التاریخ عند جواد علی (اندیشه تاریخی)	
۲. ملامح المؤرخ الأنموذجی		
۳. جدلیة الغرب و الشرق (الإستشراق)		
مقالات جواد علی	محور	جلد اول: عرب پیش از اسلام
أدیان العرب قبل الإسلام - أصنام الكتابات - أصنام العرب ^۶	۱. الفکر الدینی (اندیشه دینی)	
التاریخ عند عرب ما قبل الإسلام - المدونات العربیة لما قبل الإسلام - تدوین الشعر الجاهلی - كتابة أبرهة - مصطلحات الزراعة و الری فی کتابات المسند	۲. التدوین و الفکر التاریخی (تدوین و اندیشه تاریخی)	
أصول الحکم عند العرب الجنوبیین - الفکر السیاسی العربی قبل الإسلام - مقومات الدولة العربیة قبل الإسلام - الخلیج عند یونان و اللاتین	۳. الحکم و الفکر السیاسی (حکومت و اندیشه سیاسی)	
لهجات العرب قبل الإسلام - القصیدة النشوانیة	۴. اللهجات و الأدب (گویش‌ها و ادبیات)	
موارد تاریخ الطبری: تاریخ ما قبل الإسلام - موارد تاریخ الفرس و الروم - موارد تاریخ العرب قبل الإسلام - السیره النبویة - موارد تأریخ الخلافة	۱. موارد تاریخ الإسلامی (منابع تاریخ اسلام)	جلد دوم:
موارد تاریخ المسعودی		
البحث العلمی عند العرب المسلمین - علم ابن الندیم بالیهودیة و النصرانیة - لهجة القرآن الکریم - عبدالله بن سبأ - توبینی (نظریه پرداز فلسفه تاریخ)	۲. الفکر الإسلامی (اندیشه اسلامی)	
جمهرة النسب لابن الکلبی - الاختیار و الجبر فی صدر الإسلام - بریطانیة و الدول العربیة - سناد الإسلام - The Background of Islam - رسائل فی الموسیقی - العالم العربی - The Arab world - دراسات فی تاریخ قفقاسیة - Arabica - تذکارات جان سوفاجیه - فهرس المخطوطات المصوّرة - The Sufi path of Love - أمثال قرآن [فارسی، تألیف علی اصغر حکمت] - کتاب التریاق - المحیط فی تشکیلات الشرطة العراقیة و ادارتها و [...] حركة إحياء التراث القديم إعادة طبع تفسیر الطبری - دراسات فی قراطیس عربیة - Studies in Arabic Literary Papyri - تأریخ الأدب العربی - حضرت عمرکی سرکاری خطوط [اردو] - فی عالم الكتب و الإستشراق - نقد کتاب المعجم السبئی	۳. دراسة الكتب و نقدها (نقد و بررسی کتاب دیگران)	عرب پس از اسلام
معجم المصطلحات العلمیة: المعجم و المصطلحات - خلاصة عن أعمال المعجم العلمی العراقی		
أبناء و آراء: خلاصة لأعمال المعجم العلمی العراقی (أولاً: تأسيس اتحاد للمجامع اللغویة العلمیة - ثانیاً: وسائل ترقية اللغة العربیة - ثالثاً: التألیف و الترجمة - رابعاً: المصطلحات العلمیة - خامساً: تحقیق المخطوطات و نشرها) - خلاصة لأعمال المعجم العلمی العراقی	۴. تاریخ المعجم العلمی العراقی (تاریخ و گزارش کارهای معجم)	

۲. الآثار العربية، چاپ اسکندریه، با مقدمه بشار عواد، ۱۹۱۴

این مجموعه که سه سال پس از مجموعه گردآورده نصیرالکعبی منتشر شده، چهار مقدمه از چهار تن دارد. نخست از مدیر کتابخانه اسکندریه، سپس از مدیر مرکز نسخ خطی، پس از آن از دکتر احمد عبدالرحیم و سرانجام از استاد دکتر بشار عواد که اهمیت این گزیده را متذکر شده‌اند. بر روی جلد زیبای این کتاب هم افزون بر نام و نشان این اشخاص و مراکز، نام فردی به عنوان ایده پرداز و گردآورنده مقالات آمده است. با این همه با کمی بررسی درمی‌یابیم که این مجموعه با حدود ۲۰ مقاله حتی یک مقاله افزون بر مقاله‌های مجموعه نصیرالکعبی ندارد. شاید تنها امتیاز آن این باشد که مقدمه بیست و سه صفحه‌ای آن را بشار عواد نوشته و چون در اسکندریه چاپ شده آسان تر به دست مصریان می‌رسد. با این حال دکتر عبدالرحیم در مقدمه محرر هدف از چاپ این گزیده را چنین توضیح می‌دهد: می‌خواستیم موسوعه بزرگ جواد علی «المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام» را با پاورقی و توضیحاتی چاپ کنیم، اما متوجه شدیم که آثار دیگر او که در مجلات گوناگون منتشر شده کمیاب و دشوار یاب است.^{۱۸} بشار عواد نیز می‌گوید: ما این مجموعه را منتشر کردیم؛ زیرا اوراق جدیدی از مطالعات جواد علی را به خواننده نشان می‌دهد.

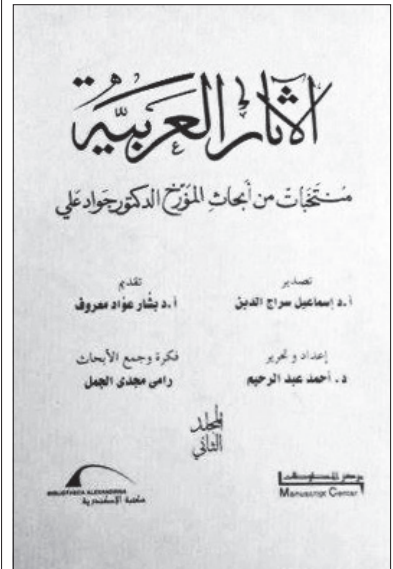
همچنین در مقدمه‌ای که دکتر بشار عواد معروف، مورخ و مصحح آثار اسلامی و همشهری جواد علی درباره او نوشته است، اظهار نظری مذهبی توجه را جلب می‌کند. بشار عواد می‌نویسد که جواد علی پیرو مکتب رانکه (مورخ و نظریه پرداز آلمان) بود که وظیفه مورخ را بازسازی دقیق تاریخ، آن گونه که رخ داده است، می‌داند و از همین رو بود که جواد علی پایان نامه دکترایش را با عنوان «المهدی المنتظر و سفراؤه» نه چاپ کرد؛ نه ترجمه کرد، زیرا انتظار داشت که باعث اعتراض شیعیان شود؛ چون او تاریخ را پیراسته از گرایش مذهبی و افکار پیشینی می‌دانست، چنان‌که در مقاله‌ای هم که درباره عبدالله بن سبا نوشت، وجود او را اثبات کرد.^{۱۹}

این سخن دکتر عواد باعث شد به سراغ پایان نامه جواد علی بروم. ترجمه آلمانی به عربی پایان نامه او ۹ سال پیش از انتشار این سخن بشار عواد چاپ شده است. درست است که این پایان نامه در زمان حیات نویسنده ترجمه منتشر نشده، اما فرهنگ واژگان مسند او هم که در زمان حیات وعده چاپش را داده بود هنوز منتشر نشده، پس چاپ نشدنش لزوماً دلیل مخالفت مؤلف با انتشارش نیست. با این حال نگاهی به ترجمه عربی انداختم و هرچه توژق کردم (زندگی امام حسن عسکری، ازدواجش، تولد امام مهدی، غیبت صغری و کبری) چیزی نیافتم که آن را بتوان باعث جریحه دار شدن احساسات شیعیان پنداشت. گفتنی است که جواد علی در مقدمه پایان نامه‌اش ابتدا از چند تن از علمای عراق - از جمله هبه‌الدین شهرستانی، وزیر فرهنگ و شیخ محمد حسین کاشف الغطا - تشکر کرده که همواره به پرسش‌هایش پاسخ می‌دادند، سپس از استادانش در آلمان - از جمله راهنمای پایان نامه‌اش، شتروتمان، متخصص فرق شیعه - قدردانی کرده است.

د. اسماعیل سراج الدین، د. مدحت عیسی، د. أحمد عبدالرحیم، د. بشار عواد معروف	مقدمه‌ها
مقاله‌های جواد علی	بخش بندی کتاب
أصول الحُکم عند العرب الجنوبيين	۱. الدراسات العربية الجنوبية
کتابة أبرهة	
القصيدۃ النشوانية	
نقد کتاب المعجم السبئی	

۱۸. الآثار العربية، مقدمه المحرز، د. احمد عبدالرحيم، ص ۱۱.

۱۹. الآثار العربية، المقدمة، ص ۳۰.

التأریخ عند عرب ما قبل الإسلام	۲. العرب قبل الإسلام	جلد اول
المدونات العربية لما قبل الإسلام		
مقومات الدولة العربية قبل الإسلام		
أصنام العرب		
أصنام الكتابات	۳. دراسات فی اللغة والأدب	
لهجة قرآن الکریم		
تدوین الشعر الجاهلی		
موارد تاریخ الطبری (المقدمة)	۴. الموارد والمصادر	جلد دوم
موارد تاریخ الطبری (تأریخ ما قبل الاسلام)		
موارد تاریخ الطبری (تأریخ الفرس و الروم)		
موارد تاریخ الطبری (العرب قبل الاسلام)		
موارد تاریخ الطبری (السيرة النبوية)		
موارد تاریخ الطبری (الخلافة)		
موارد تاریخ المسعودی		
عبدالله بن سبأ	۵. أعلام	
علم ابن الندیم بالیهودية و النصرانية		
ما عرفه ابن الندیم عن الیهودية و النصرانية		

۳. فی الحضارة و التاریخ، به کوشش حامد الظالمی ۱۹۱۶

آخرین گزیده مورد بحث کتابی به نام المؤرخ دکتر جواد علی فی الحضارة و التاریخ است که شامل ۹ مقاله درباره جواد علی و مصاحبه‌ها هنا العمری با جواد علی است. به نظر می‌رسد این کتاب کوچک و کم حجم برای آشنایی فوری و اولیه با نظرات اجتماعی و تاریخی جواد علی مناسب باشد. گردآورنده و نویسنده آن، حامد الظالمی استاد دانشگاه بصره و صاحب چند نوشته و ترجمه درباره ادبیات عربی، بلاغت و شرق شناسان است و به نظر می‌رسد به مسئله برخورد عرب با غرب و هویت تاریخی عربی علاقه مند است.^{۲۰} از این رو در این کتاب بیشتر به این جنبه از نظرات جواد علی توجه کرده و این دسته از نظرات تاریخی و اجتماعی او را گزارش کرده است.

الظالمی می‌گوید: در غرب این تصور رایج بود که تاریخ از یونان و روم شروع می‌شود و با تمدن‌های آریایی [هندی، ایرانی و اروپایی] ادامه می‌یابد و تمدن‌های شرقی نزدیک، طفیل تمدن‌های آریایی بوده‌اند و سامیان فقط مقلد و پیرو بوده و ابداعی نداشته‌اند. این نظریه ارنست رنان، گویندو دیگران بود که در غرب بسیار رواج یافت، اما جواد علی با مقالات و کتاب‌های خود این تصور را نقادانه به چالش کشید. الظالمی می‌افزاید جواد علی نه تنها این اندیشه را نقد کرد، بلکه بنیان مطالعاتی را گذاشت که می‌توان از آن به عنوان غرب شناسی (استغراب) یاد کرد.^{۲۱}

۲۰. او نوشته‌های چند مستشرق از کشورهای دوره‌های مختلف را درباره تحقیقات شرق شناسی گردآورده است: کتابات مستشرقین عن نتائجهم؛ حامد ناصر الظالمی؛ بیروت: البصائر، ۲۰۱۴. همچنین کتابی درباره ماسینیون دارد: المستشرق الفرنسي لويس ماسينيون واللغة العربية، الظالمی؛ بصائر، ۲۰۱۲.

۲۱. المؤرخ، ص ۱۰-۱۲.

